

שירה

שׁיׁ עגנון

שירה

כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון

עטיפת "שירה", מהדורה שלישית

מידע כללי

מאת	שׁיׁ עגנון
שפת המקור	עברית
תורגם לשפות	אנגלית, גרמנית ^[1]
הוצאה	הוצאת שוקן
שנת הוצאה	1971
מספר עמודים	559 (במהדורה השלישית)

שירה הוא רומן בלתי גמור שכתב הסופר הישראלי שמואל יוסף עגנון. במרכזו של הרומן עומדת דמותו של ד"ר מנפרד הרבסט, מרצה להיסטוריה ביזנטית באוניברסיטה העברית בירושלים, עולה מגרמניה, הקרוע בין נאמנותו וחובתו לאשתו, הנריאטה, לבין אהבתו לאחות שירה. עלילת הרומן מתרחשת בירושלים של ימי המרד הערבי הגדול בשנות ה-30 של המאה ה-20, ושזורים בה איחועי אותה תקופה (ובפרט הטרור הערבי ועליית יהודי גרמניה) והווי האוניברסיטה.

תוכן עניינים

כתיבת הרומן ופרסומו

דמויות

תמצית העלילה

ספר ראשון

ספר שני

ספר שלישי

ספר רביעי

סוף וסוף חלופי

קולות התקופה ב"שירה"

בין מציאות לבדיון

האם הדסה היא שירה?

מיהו פחפסור בכלם?

רצח האחים טראובה

הניסוי של שאול אדלר

הציורים: היו או לא היו?

דברי שירה ב"שירה"

זיקה בין "שירה" לסיפורים אחרים של עגנון

עיבוד לתיאטרון

לקריאה נוספת

קישורים חיצוניים

הערות שוליים

להערכת גרשום שוקן, כתיבת "שירה" החלה מיד עם פרסום הרומן "תמול שלשום", שיצא לאור בשנת 1945.^[2] חוקר הספרות ראובן מירקין העריך שעגנון החל בכתיבת "שירה" מוקדם יותר, עוד בשנות ה-30 המאוחרות, כלומר סמוך מאוד לתקופה המתוארת ברומן,^[3] ואילו חוקרת הספרות זיה שמיר מציינת כי "יש להניח שפרקיו הראשונים של הרומן נכתבו (או שוכתבו) בשנים 1947–1948, בסמוך לזמן פרסומם ב'לוח הארץ'.^[4]

דב סדן סיפר שטרם כתיבת "שירה" סיפר לו עגנון כי "אמר לכתוב סיפור גדול, ושמו: ביצנץ, ומרכזו מעשה בפחפיוסור, שבא לשמש בהוראה באוניברסיטה העברית בירושלים, כששמו הולך לפניו בזכות קונטרס שחיבר על קצת מנהגות, שנהגו בקיסרות ההיא. אבל חיבור זה היה לו כשירה יתומה, שבינתיים נשתקע בעסקי האוניברסיטה, תכסיסה, תכניה ונכליה, עד שבאו אחרים ושמטו אותה עשייה-של-תהו מידו, ולכרחו חזר לתלמודו".^[5] סדן הוסיף שתוכניות אחדות ששמע מפי עגנון לא התגשמו, ולכן סבר שגם תוכנית זו לא תתגשם. משהחלו פרקי "שירה" להתפרסם, כתב סדן, "לא נפלאתי על המרחק שבין מה שעלה בדעתו תחילה ובין מה שנתקיים לו למעשה, שכבר ידעתי כזה וכזאת".^[5]

פרקים ראשונים של הספר התפרסמו ב"לוח הארץ" לשנת ה'תש"ט ובכמה מהלוחות הבאים עד לאחרון שבהם, לשנת ה'תשט"ו, שיצא לאור בשנת 1954. פרופ' מירקין ציין כי "בשנים 1948–1954 פרסם עגנון 38 פרקים של 'שירה' ובהם חב פרקי הספר הראשון (24 מתוך 29 הפרקים שבספר השלם) ועוד 14 פרקים מפרקי הספר השני (מתוך 25 הפרקים שבו)".^[3] פרקים נוספים התפרסמו בשנת 1966 (ה'תשכ"ו) לכבוד יובלו של חוקר הגדול, הפרופסור ברוך קורצווייל. עגנון שב לכתיבת הספר בשנותיו האחרונות והיה זה הספר האחרון בו עסק לפני שחלה, אך הספר לא הושלם.

על נסיבות פרסום פרקי הספר כתב עגנון לקורצווייל:

לעניין שירה (אגב אין זה המשך של 'תמול שלשום') זהו סיפור גדול בכמות, ועם סיום השנה סימתי את החלק הראשון, ושלושה חלקים יש בו. כתבתי את הסיפור לפני שמונה תשע שנים בימות החמסינים הגדולים וכתבתי בלא הפסקה ולבסוף הנחתי מידי ולא רציתי אפילו לקרות בו ואין צריך לומר לפרסמו ברבים, לא כולו ולא מקצתו, מפני שהוא ארוטי יותר מדי, דבר שאני רחוק ממנו בתכלית הריחוק. אבל להפצרות מר גרשום שוקן הוכרחתי ליתן ללוח משהו מן הסיפור, שהוא דחק עליי והעמיד עליי נגשים ולוחצים וכן אמר בפיוש, אם איני נוטן לו דבר ללוח לא יוציא את הלוח, ומשום שסיפור אחר לא היה בידי נטלתי מן הפרקים הראשונים והכשרתיים לדפוס ולא הספקתי להגיהם ולתקנם מדוחק הזמן.^[6]

לאחר מותו של עגנון בשנת 1970 ערכה בתו, אמונה ירון, את כלל פרקי הספר שמצאה - אלה שנדפסו בעבר ואלה שטרם נדפסו - והוציאה אותם לאור בשנת 1971, כראשון בכתבי עגנון שיצאו לאור לאחר מותו. בנספח בסוף הספר ציינה ירון את המקורות, בדפוס ובטיוטות, ששימשו אותה לשם ההוצאה לאור של הרומן.^[7] בנספח הציגה ירון את שיקולי העריכה שלה, ובין השאר מציינת אי התאמות בין פרטים שונים בספר, עליהן היא אומרת: "דברים אלה היה בודאי אבי מתקן. אני לא רציתי לשנות דבר." והוסיפה: "גם בענייני לשון תיקנתי רק במקרים נדירים שלא היה לי בהם ספק שיש כאן פליטת קולמוס."

לאחר פרסום המהדורה הראשונה של הספר פורסמו בעיתון "הארץ" שני פרקים שלא נכללו בספר. הפרקים, "אצל הפחפיוסור בכלם" ו"פרק אחרון", צורפו כנספחים למהדורה השנייה של הספר, שיצאה לאור ב-1974. מהדורה שלישית, שאותה תיאר המו"ל כ"מהדורה מחדשת, עם תיקונים שנמצאו בעזבונו של המחבר", יצאה לאור בשנת 1999. פרקים נוספים שלא נכללו בספר פורסמו בידי אמונה ירון בספר "קובץ עגנון".^[8]

דמויות

■ משפחת הרבסט

- מנפרד הרבסט: הדמות העיקרית ברומן. דוקטור להיסטוריה, חוקר תולדות ביזנטיון ומלמד באוניברסיטה העברית. נשוי להנריאטה ומאוהב בשירה.^[9]
- הנריאטה הרבסט: אשתו של מנפרד הרבסט, עקרת בית.^[10]
- זהרה: בתם הבכורה של מנפרד והנריאטה, בת 19, חברה בקבוצה החלוצית "כפר אחינועם".
- תמרה: בתם השנייה של מנפרד והנריאטה, בת 17, לומדת בסמינר למורים.
- שרה: בתם התינוקת של מנפרד והנריאטה, נולדה בתחילתו של הרומן.
- גבריאל, המכונה גבי: בנם התינוק של מנפרד והנריאטה, נולד לקראת סוף הרומן.

■ אקדמאים:

- ארנסט וולטרמד: פרופסור מן המניין באוניברסיטה העברית, מומחה לפטחולוגיה.
- יוליאן וולטרמד: בן דוד של ארנסט וולטרמד.
- טגליכט: דוקטור שאינו מלמד באוניברסיטה, מסייע לארנסט וולטרמד בהכנת הרצאותיו.
- ליאוניד ווכסלר: פרופסור באוניברסיטה העברית.
- פרופסור בכלם: פרופסור באוניברסיטה העברית, בעל השפעה על קידומו האקדמי של הרבסט.

■ אחרים

- שירה: אחות בבית חולים, אהובתו של מנפרד הרבסט.^[11]
- ליסבט ניי: קרובת משפחה של פרופסור אלפרד ניי, מוחו המובהק של מנפרד הרבסט.^[12]
- אניטה בריק: משוררת העובדת כמלצרית.
- אברהם וחצי: חבר בקבוצה החלוצית "כפר אחינעם", בן זוגה של זהרה.
- שכרסון: יהודי מומר, שכנם של בני הזוג הרבסט.
- פירדאוס: משרתת בבית משפחת הרבסט.
- לודמילה: אחות בבית החולים, ידידתה של הנריאטה.

על שלוש הדמויות שבמרכז הרומן - מנפרד הרבסט, הנריאטה הרבסט ושירה - כתבה חוקרת הספרות זיוה שמיר:

לפנינו אפוא דמויות ספרותיות "עגולות" ומרובדות שכל אחת מהן היא "אוקסימורון מהלך": הנריאטה היא גם "עץ יבש" וגם "גפן פורייה"; מנפרד הרבסט הוא גבר נאה וצעיר כבן ארבעים ושלוש, שמעיין היצירה שלו דלל וכמעט שפסק לנבוע; הוא גם איש אקדמיה ואיש משפחה וגם "נער" קל דעת השוכח את כל חובותיו כלפי אשתו. שירה היא גם אשת זדון שטנית וגם דמות מלאכית ואלטרואיסטית המביאה פרחים ליולדת ואוכל ופרחים למשוררת החולה אניטה בריק.^[13]

תמצית העלילה

הרומן מחולק לארבעה ספרים.

ספר ראשון

מנפרד הרבסט הביא לבית החולים את אשתו הנריאטה, הכורעת ללדת את ילדם השלישי, לאחר שתי בנות בוגרות, זהרה בת 19 ותמרה בת 17 וחצי. האחות שירה, המתארת כ"גבוהית, גברית"^[14] מגיעה לטפל בה. בזמן שהנריאטה ילדה את הבת השלישית, שרה, נעזר מנפרד באחות שירה ולאחר מכן שהה עמה בביתה "מתחילת הלילה ועד לאחר חצות לילה".^[15] לאחר תיאור מפורט של השיחה בין שירה למנפרד כתב המספר: "אפסיק באמצע ואדלג על דברים שבינו לבינה"^[15] - לשון נקייה לתיאור יחסי מין.

בטויל עם שירה בעת שהנריאטה הייתה בבית החולים סיפרה לו שירה שטרם עלייתה לארץ ישראל הייתה נשואה במשך זמן קצר. על נסיבות הולדתה של שרה, לאחר אחיותיה הבוגרות זהרה ותמרה, מסופר: "כבר לאחר שילדה לו את תמרה התחילה הנריאטה נהגת עמו כאילו אינה לבעלה. ואלמלא יום הולדתו שלו שחל להיות לפני תשעה ירחים לא הייתה שרה באה לעולם."^[16]

לאחר שהנריאטה והתינוקת חזרו לבית המשפחה שבשכונת בקעה, מנפרד חי בביתו, עוסק בעבודתו, אך נפשו יוצאת אל שירה. "אין לך שעה שאין מחשבותיו אצלה, אלא שמחשבותיו אינן ברשותו ורגליו ברשותו, וכל זמן שרשותו עליהן עוצרן בביתו."^[17] בהזדמנויות שונות מוליכות אותו רגליו לביתה של שירה.

ספר שני

עלילת הספר השני מתרחשת שנתיים לאחר הולדת שרה. "שרה הקטנה כבר מהלכת ברגליה ככל מהלכי שתיים ומפטטת כאדם גמור".^[18] מנפרד הרבסט ממשיך בעבודתו וממשיך במחשבותיו על שירה ובקשריו עמה. "בית ההרבסטים סוזר על סידורו. הרבסט עסק בשלו ואשתו עסקה בשלה. הרבסט נתעסק בספריו ובהרצאותיו ובתלמידיו ובספרו הגדול על קבורת העניים בביזנטיון והנריאטה נתעסקה בצרכי הבית, בבישול ובאפייה ובתפירה ובגיהוץ ובקניות וברחפאים ובענייני המשפחה שבארץ ובחוצה לארץ, מלבד טיפולה עם שרה בתה הקטנה שיצאה מכלל תימוקת שבעריסה ולא הגיעה לכלל תימוקת שבגן ילדים".^[19]

מנפרד הרבסט מתקשה להשלים את ספרו על קבורת העניים בביזנטיון, והוא מחליט להפנות מרצו לכתיבת מחזה, טרגדיה על אנטוניה אשת החצר ועל יוחן שר הבירה והעבד בסיליאוס, אך גם משימה זו אינו מצליח להשלים.

יום שבת אחד יצא הרבסט לביקור אצל ליסבט ניי ואמה, אך רגליו הוליכוהו אל ביתה של שירה, ושניהם יצאו לטייל יחד ברחוב. למראה החסידים שברחוב יצאה שירה בביקורת חריפה עליהם, שהם "בטלנים טרחנים צווחנים צעקנים חומדי ממון אוכלי לחם עצלות".^[20] בדרכו חזרה לביתו נלווה אליו שכנו, היהודי המומר שכרסון, שהאריך בתיאור גנותם של היהודים. תוך כדי הליכתם נורה לעברם כדור אקדח, שלא פגע בהם בזכות ערמותו של שכרסון.^[21]

זרה, בתם של הנריאטה ומנפרד, הרתה לאברהם וחי וילדה בן, והנריאטה ומנפרד נסעו לבקרם בקבוצת אחינועם שבעמק יזרעאל. לבקשת חברי הקבוצה הרבסט מרצה בפניהם על ענייני ביזנטיון. בני הזוג הרבסט מקבלים בית ללון בו, ואת מנפרד פוקד חלום בלהות שהנריאטה מעירה אותו ממנו ומרגיעה אותו. "חיבק אותה בכל כחו, ואף היא חיבקה אותו עד שדבקו שניהם והיו לבשר אחד".^[22]

ספר שלישי

עלילת הספר השלישי מתחילה חודשים מעטים לאחר סוף הספר השני, כאשר הנריאטה מגלה למנפרד את דבר הריונה.

בפגישה מקרית ברחוב שירה מספרת למנפרד שעברה דירה, אך הוא לא כותב לעצמו את כתובתה החדשה. פרופסור בכלם מאושפז בבית החולים, וכאשר מנפרד בא לבקר בבית החולים הוא מצפה לפגוש שם את שירה, אך מתברר לו שהתפטרה מעבודתה, ואין ידיעה היכן היא. בפגישה עם אניטה בריק מתברר לו שגם בדירתה החדשה שירה אינה נמצאת, אך אניטה כתבה בפנקסו את הכתובת החדשה. הרבסט ניסה להבין מה קרה לשירה, ואחד מהרהוריו היה: "שמא נתעברה והלכה למקום שאין מכירין אותה. פעם ושתי פעמים עשה את החשבון אימתי היה עמה באחרונה. זה שנים שהיא דוחה אותו ואם נתעברה לא ממנו נתעברה".^[23]

הרבסט יצא מביתו לביקור בגת שמנים, אך בהגיעו למרכז העיר שינה תוכניתו, וכיוון שפגש את יוליאן וולטרמד ישב לשוחח איתו. יוליאן מבשר לו שדנים בסנאט האוניברסיטה על מינויו של הרבסט לפרופסור. בהמשך הלך הרבסט לחנות ספרים, ולאחר שעייין בספרים רבים בה עבר למדור ספרי האומנות. התרגשות רבה גרמה לו "תמונת מצורע כשהוא עומד לפני שערי עיר ומקיש בפעמון להזהיר שירחקו ממנו".^[24] לאחר מכן קנה רפרודוקציה של הציור "משמר הלילה" כדי להביאו כמתנה לשירה. הוא חזר לביתו ושוחח עם הנריאטה על דרכו בביקורת ספרות ועל הטרגדיה שבדעתו לכתוב. המספר מנצל הזדמנות זו כדי לתאר את תמצית העלילה של הטרגדיה.^[25]

הרבסט הלך לביתה של שירה כדי למסור לה את מתנתו, אך היא לא נמצאה בביתה. הלך משם וחשב: "טוב שלא הנחתי שם פתק ואין אותה המרשעת יודעת שדפקתי על דלתה".^[26] למחרת שב ודפק על דלת ביתה של שירה, אך הדלת הנעולה לא נפתחה. "הניח את הדלת והלך לו בברכים כושלות וברוח נכאה. אמצאנה, אמצאנה, אמר הרבסט בלבו, לא אנוח ולא אשקוט עד שאמצאנה. אם לא היום הרי מחר. בפתאום שינה את הנטיות ואמר אמצאך אמצאך. אבל לא מצאה לא למחר ולא למחר שלאחר מחר".^[27]

כשהגיע זמנה של הנריאטה ללדת הביאה אותה תמרה ל"הדסה" בהר הצופים. "כדרך שהדברים מתגלגלים נתגלגל הדבר שבאותה שעה שנסעה הנריאטה ותמרה להדסה באותה שעה ממש הלך הרבסט לעסקיו לבקש את שירה. טוב היה אילולי שאירעו הדברים כאחד. הן מחמת הצד המוסרי שבדבר הן מחמת הצד הסנציוני שבדבר והן מחמת שבדומה לזה התחיל עניין הרבסט ושירה וההתחלה לא הביאה אתה המשך טוב".^[28] גם הפעם לא נפתחה לו דלת ביתה של שירה. ברית המילה של הבן נערכה בבית היולדות.

לאחר מילת הבן חזרה הנריאטה לביתה ובנה עמה. בעת שהרבסט שהה בחדר עבודתו הגיעה המשרתת וסיפרה לו שאחות בית חולים הגיעה לבקר אצל הנריאטה. ידיעה זו גרמה להרבסט התרגשות רבה, והוא ביקש מהמשרתת שתתאר את האחות, כדי שיוכל לדעת האם זו שירה או אחות אחרת. לאט לאט השתכנע שאין זו שירה, אך בכל זאת יצא לוודא זאת. לאחר ששוחח עם הנריאטה על האורחת הלך לביתה של שירה ושוב מצאו נעול. "יצא הרבסט מן הסמטא במפח נפש ובלב נבוך, מוסיף עליהם תרעומת שמבטל זמן שלא לצורך, שמאחר שכלו כל ענייניו עם שירה מה אכפת לו אם דלתה נעולה, שהוא חוזר ובא." [29] חזר להרהר בטרגדיה שרצה לכתוב והגה בכל פרטיה, אך לבסוף הגיע למסקנה: "גרלו של אותו אדם לכתוב מאמרים, ואולי ביום מן הימים יזכה לסיים את ספרו הגדול על קבורת העניים בביזנטיון." [30] הוא מהרהר גם בחייו, "אבל אם על תיקון עצמו לא חשב עד עכשיו על תיקון הבן חשב, כמו שסיפרתי שביליל הכנסת בנו בברית עשה לו כללים ופרטים לחינוך בנו." [31]

המספר מעיד על הרבסט: "מקנאי האמת לא היה הרבסט, אכל התרחק מדברי שקר ולא שיקר ער לאותו לילה שביקר אצל שירה בפעם הראשונה. מה היה עליו שיעשה אחר אותו לילה? לא היה בידו אלא לקשר שקר בשקר ולחפות את שקריו בשקרים, משום שקשר דעתו באותה אשה לחזור ולשנות." [31]

אחות בית החולים, לודמילה, שהגתה חיבה להנריאטה, באה לבקרה עוד פעמים אחדות, ובאחת הפעמים הצטרף הרבסט לשיחתן. "פעמים הרבה ביקרה האחות לודמילה את הגברת הרבסט. בור של קהוה שתתה וגבעת עוגות אכלה ואלף סיפורים סיפרה. ועל שירה לא סיפרה." [32]

לאחר התייחסות מקוטעת לטגליכט מגיע משפט הסיום, שבו אומר המספר: "את מנפרד הרבסט אראה לך, את שירה לא אראה לך שעקבותיה לא נודעו ואין יודעים היכן היא." [33]

סוף וסוף חלופי

גודלו של הספר הרביעי הוא רק כשליש מגודל כל אחד משלושת ספרי הרומן האחרים, וכדברי הלל ברזל, "הוא בגדר של סקיצה בלבד." [34] בפרט הספר הרביעי אינו מספק סוף נאות לרומן, משום שכתבתו נפסקה באמצעה. לאחר פרסום המהדורה הראשונה של הרומן פורסם פרק נוסף, בשם "פרק אחרון", שמבחינת העלילה מקומו בסוף הספר השלישי, מיד לאחר מילת הבן. בפרק זה מתברר ששירה נעלמה משום שאושפזה בבית מצורעים לאחר שחלתה בצרעת. הרבסט מגיע לבקרה, והיא מפצירה בו שיסתלק, אך הוא נחוש בדעתו להישאר איתה. "הוא אחז את ידה בדביקות עד שלפפה הזיעה את ידה ואת ידו. עם שהוא אחוז את ידה הרכין פיו אל פיה ונשקה. עת רבה נשאח שפתיה תלויות מעצמן בשפתיו. בפתאום שמטה פיה מפיו וניגבה בידה את שפתיו. אחר כך ניגבה את שפתיה. עם שהיא עשתה כך חיבק אותה באהבה וקרא, שירה שירה." [35]

פרק מוקדם אחר של "שירה" (פרגמנט VI), שלא נכלל בגרסה שיצאה לאור, מסביר כיצד נודע להרבסט לאן נעלמה שירה: היינריך ריינר, שעובד בבית המצורעים, סיפר לו זאת. [36] באותו פרק גמז מציע הרבסט להנריאטה לקרוא לילדם העתידי להיוולד שלמה-יהודה, על שם שלמה יהודה רפפורט – שי"ר.

אמונה ירון הציעה הסבר להשמטתו של "פרק אחרון":

באותה תקופה שכתב אבי את "שירה" כתב את הסיפור "עד עולם". לאחר ש"שירה" ראה אור מצא רפי וייזר מארכיון עגנון כיצד בדף מסוים של כתב היד מצטרף "עד עולם" ל"שירה", כלומר אי שם נתלש "עד עולם" מתוך "שירה" ונעשה סיפור לעצמו. ב"עד עולם" נכנס המלומד עדיאל עמזה לבית המצורעים ושוב אינו יוצא משם עד עולם. אולי זה הטעם או אחד הטעמים שאבי לא השתמש עוד בנושא זה לספרו "שירה" ובמקום זה התחיל לכתוב את הספר הרביעי, התחיל ולא סיים. [37]

גרשום שוקן הביע דעתו שהפרק "פרק אחרון" אכן ראוי להיות סופו של הרומן:

פרק זה, שעגנון עצמו קרא לו "פרק אחרון", ובו מסופר על איחודם של מנפרד הרבסט והאחות שירה בבית המצורעים, הוא בעיני הסיום הנכון של הספר, ואני אראה בהמשך דברי שעגנון מכין את קוראיו לכל אורך

הספר לסיום זה. הוא עושה זאת בכך, שהחל מראשית הספר השני של הסיפור מעלה עגנון פעמים רבות בצורות שונות, בגלוי ובהסתר, את מוטיב הצרעת.^[2]

חוקר הספרות אריאל הירשפלד מציג דעה שונה ביחס להימנעות של עגנון מלכלול את "פרק אחרון" בגרסה הסופית של "שירה":

'שירה' נועד להסתיים ב"פרק אחרון" ומחברו ידע היטב כיצד לסיימו בו. אלא שבשלב מסוים, לא רצה עוד לסיימו בו. ממבנהו של חלק ג וממציאותם של הפרגמנטים שהוצאו מתוכו ניתן להסיק, שהלבטים צמחו רק לאחר שהמחבר ראה כי מלאכתו נשלמת כמעט בידיו על-פי תוכניתו הראשונה ולאחר שהבין את המשתמע מתוכה. ומן הרגע הזה עשה המחבר ביצירתו מעשה שקשה להגזים בהערכת גדלותו. ... עגנון, כשעמד מול הסיום הזה, שעלה בידיו על-פי תוכניתו הראשונה, וסגר את יצירתו בקשת סימטרית כל כך; כשעמד מול הסיום המוזיקלי הזה של עולמו, מול מותו הנשגב והמפלצתי של גיבורו, עשה מה שאמור היה לעשות אמן בשיעור קומתו מול מבנה מפואר שכזה. הוא ניפץ אותו; עקר ממנו את הסיום המפואר, סילק מתוכו את חיבוריו ההכרחיים ופתח אותה מחדש.^[38]

קולות התקופה ב"שירה"

מסגרת העלילה ב"שירה" היא אהבתו של מנפרד הרבסט לשירה. בתוך מסגרת זו עולים בהרחבה נושאים נוספים. עמד על כך חוקר הספרות הלל ברזל שכתב: "שירה" הוא רומאן אהבה, שבעיות התקופה, לכאורה, טפלות בו לרגש. אבל משקלן של הבעיות הוא כה רב, עד שהן מתפרצות לכל פינה שבכתוב. ... אם בדיעבד ואם מלכתחילה, מבקש עגנון לכרוך את סיפורו הגדול באהבת גבר לאשה ומוצא את עצמו, כמו גיבורו, מאזין לקולות השעה.^[39]

בין הנושאים:

- מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט: הדם של המאורעות נשמע לכל אורך הרומן. דיווחים על יהודים שנרצחו, עוצר המוטל מפעם לפעם, הרהוריו של הרבסט על האילוף לעזוב את בקעה ולעבור להתגורר במקום אחר, מחמת הסכנה שבמגורים בשכונה שרובה ערבים, הכדור ששורק לידו בעת שהוא הולך לביתו עם שכרסון ועוד.
- גורלם של יהודי גרמניה ואוסטריה בצל הנאציזם - "מעשים נעשים בגרמניה שלא דימה כל דמיון אכזרי אכזריות שכזו.^[40] הנריאטה מתרצפת בין הפקידים בניסיון להשיג סרטיפיקטים לקרוביה. עליית חלק מהם לארץ ישראל וקשיי התערותם בה מתוארים בהרחבה ברומן.^[41]
- הווי מדעי הרוח באוניברסיטה העברית בשנותיה הראשונות, כגון דרכי הקידום בסולם הדרגות האקדמי וחובת "Publish or perish" המעיקה על הרבסט.^[42]
- ההתיישבות העובדת, כפי שהיא משתקפת בקבוצת אחינועם, שבה חברה זהרה.

תיאור אוהד של קבוצת אחינועם וחבריה ניתן לכל אורכו של הספר, ובפרט במסגרת תיאור ביקורם של הנריאטה ומנפרד הרבסט שם, לרגל הולדת נכדם, דני, בנה של זהרה.^[43] הסופר אמנם שמוש תיאר את יחסו של המספר לקבוצה: "בפרקים הרצופים הללו, פרקים כ"א-כ"ה בספר השני, מתוארת הקבוצה על אורחה ורבעה, על בעיותיה ואנשיה וסביבותיה, ויותר מכל על חינה החיצוני והפנימי ועל טוהר דרכם של בניה ובניה. אולם שומעים אנו על הקבוצה בכל חלקי הרומן, בהקשרים שונים ובהארות שונות. עמדתו של המספר כלפי הקבוצה חד-משמעית היא וממנה עולה זהרה של הקבוצה באור יקרות.^[44]

- הפלות מלאכותיות, שאותן מבצעת הרופאה קרויטמאיר: "נערות שמרוב ידידות עם החיילים האנגלים אירען דבר ונמצאת להן הרופאה דוקטור קרויטמאיר ועמדה להן בעת צרתן.^[45] קרויטמאיר הגנה על פעילותה זו באומרה: "יש מקרים שחובה על הרופא לחלץ אשה מעוברה." דבריה הכעיסו את הנריאטה שהגיבה: "גרועה את מהיטלר, שהיטלר מאבד את היהודים שנמצאים ברשותו ואת מאבדת אף יהודים שהם מחוץ לרשותו של היטלר.^[46]
- קהילת החסידים: שירה מעידה על עצמה: "אני איני אוהבת לא את האדוקים ולא את הדת",^[47] ובהמשך מותחת ביקורת נוקבת על קהילת החסידים. הרבסט מנסה לרכך ביקורת זו בהציגו היבטים חיוביים בהתנהגותם, אך היא משיבה לו בביקורת נוספת.^[48] גם המומר שכרסון מותח ביקורת קשה על הרבנים.^[49]
- בקצרה מוזכרת גם פעילותן של המחותרות העבריות: "ההגנה", שאליה הצטרף טגליכט, ו"הפורשים", שלפעילותם הצטרפה תמרה, תוך שהיא מסתירה זאת מהוריה. המספר מתאר את עמדת הנריאטה בסוגיית ההגנה העצמית:

"אף כנגד מנפרד הייתה טוענת, אדם שנתנדב למלחמת גרמניא ובקי בכלי זין וכתב מאמר על האסטרטגיה של ולנס קיסר, היאך אינו כתב עצמו בהגנה על עמו ועל ארצו." [50]

שלל נושאים זה מבסס את קביעתו של הלל ברזל, לפיה "מצד תשתית הרחנית, הרומן הוא אולי החילוני ביותר במסכת כתביו של עגנון." [51]

בין מציאות לבדין

חוקרים שונים ניסו לפענח מי הן הדמויות האמיתיות ששימשו השראה לעגנון בעיצוב הדמויות הבדיוניות שברומן "שירה". על הניסיונות לזהות את האקדמאים המתוארים ב"שירה" עם אישים בשר ודם מסגל האוניברסיטה העברית העיר דב סדן שהם "שאלת רכיל בטלה" [5]. הרחיבה בעניין זה זיוה שמיר, שכתבה: "דין ביקורתי התר אחר המודל לדמותה של שירה או לדמותו של הרבסט יאה לדעתי לתחקירן בעיתונות הכתובה והמשודרת, ולא לחוקר ספרות ראוי לשמו" [52]. אם כי גם היא חיפשה את מקורות ההשראה של עגנון, למשל בהשערתה שתיאור כפר אחינועם מבוסס על קיבוץ חפציבה. [53]

עגנון עצמו התייחס לכך ואמר: "חס ושלום, שאני כתב רומאני מפתח. אם יש מיני בני אדם שמתייחסים על אנשי סיפורי – שיתייחסו. ... מימי לא נתכוונתי להעלות בסיפורי דמות שיכולים לומר עליה, לפלוגי זה נתכון המחבר, אלא ברית כותה למספר אמיתי, שכל נפש שהוא עושה בסיפורו נפש חיה היא." [54]

האם הדסה היא שירה?

חוקרת הספרות שרה בן-ראובן העלתה את הסברה לפיה דמותה של שירה מבוססת על קורות חייה של הדסה פרלמן-קלוורי-רוזנבליט. להוכחת הסברה, הציגה מספר טענות, בהן היכרות וחברות ממושכת בינה לבין אסתר וש"י עגנון וקוויו עלילה דומים בסיפורי חייהן. גם שירה של עגנון עלתה ארצה פעמיים, גם היא הקדישה את חייה לעזרה לזולת, גם היא הייתה אישה חזקה ואסרטיבית, אנושית ואוהבת אדם. בנוסף לכך, לשתי הנשים היו גברים שבחרו בהן, חרף הקשיים שעמדו בדרכם. [55]

מיהו פרופסור בכלם?

פרופסור בכלם הוא אחד מהאקדמאים המופיעים ב"שירה". הרבסט מבקש מהנריאטה שתתלווה אליו לביקור בביתו של פרופסור בכלם, [56] שאותו מסכם המספר בקצרה: "ביציאתם מבית בכלם אמר הרבסט לאשתו, איני מצפה שיעטרני בשבחים אבל מקוה אני שיעט בגנותי". בהמשך הרומן חלה פרופסור בכלם והרבסט הלך לביקור. [57] תיאור מפורט של ביקורם של מנפרד והנריאטה בביתו של פרופסור בכלם מופיע בפרק של הרומן שלא נכלל במהדורה הראשונה שלו, ונוסף כנספח למהדורה השנייה. [58] בסוף הפרק מתואר: "אמרה מרת הרבסט לבעלה, אדם זה שהיין אצלו אינו אוהב שום אדם בעולם. אמר הרבסט אבל אוהב הוא את האיש היותר גדול שבישראל. שאלה מרת הרבסט, מי הוא זה האיש היותר גדול שבישראל שהפרופסור בכלם אוהב אותו. אמר הרבסט הוא הוא הפרופסור בכלם בעצמו ובכבודו".

חוקרי הספרות מזהים את פרופסור בכלם עם פרופ' יוסף קלוזנר, היסטוריון וחוקר ספרות מהאוניברסיטה העברית. בסוף שנות ה-40 פעל קלוזנר יחד עם ארי אבן-זהב על מנת למנוע מעגנון את קבלת פרס נבל, פרס שהוענק לו לבסוף רק בשנת 1966, שמונה שנים לאחר מותו של קלוזנר. צעד זה של קלוזנר מסביר את אופן הצגתו של פרופסור בכלם, שאותו מתאר חוקר הספרות פרופ' אבנר הולצמן כ"הדבר המרושע והאכזרי ביותר שעגנון כתב מימיו. זהו מטח של חיצים ארסיים המכוונים להגחך את כל תחומי העשייה של קלוזנר ואת אופיו והליכותיו. הפרק כולו כתוב כמונולוג של אהבה עצמית מצד הפרופסור: התפארות בהיקף העצום של כתיבתו (כולל מניית מספר העמודים וגיליונות הדפוס בספריו והתרברבות במספר המטרים שהם תפסים על מדפי ספרייתו), השתבחות בידענותו ובלמדנותו בצד שלל דברי זלזול בעמיתיו, טינה ותרעומת על העולם שאינו מרעף עליו ולו שמץ מן הכבוד המגיע לו." [59]

רצח האחים טראובה

ב-29 במרץ 1938 שלח עורך "הארץ", גרשום שוקן, מכתב לעגנון שאליו צורפה ידיעה שפורסמה בעיתון באותו היום, ועסקה בשני אחים, ארווין וארנסט טראובה, שנרצחו בריות בהר הצופים.^[60] שוקן המליץ לעגנון: "אם אני הייתי סופר הייתי כותב סיפור על הנושא של הידיעה המצורפת".^[61] עגנון לא כתב סיפור עצמאי על פי ידיעה זו, אך שילב אותה, במידה ניכרת של נאמנות לידיעה המקורית, בדברים שסיפר שכרסון להרבסט בעת שהלכו יחדיו.^[62]

אריאל הישפלד מציין שאין זה גזיר עיתון יחיד ששימש את עגנון לשם כתיבת "שירה": "בארגזי כתב היד השמורים בארכיון עגנון שבספריה הלאומית נמצאים גם כמה גזרי עיתונים, כמה מהם עוסקים במאורעות תרפ"ט בירושלים וכמה עוסקים בענייני גיורל ירקות, בכלם נמצא שהמחבר עשה בהם שימוש ב"שירה".^[38]

הניסוי של שאול אדלר

באחד מטיולו פגש הרבסט חוקר נגיפי תחלואים שעליו מסופר: "יום אחד ביקש לעמוד על תהליכה של מחלה אחת שרבים משוכני הארצות הטרוניות מתים בה ולא מצא בכל ארץ ישראל חולה באותה המחלה. עמד וניסה בגופו את המחלה והיה מרפא את עצמו בסם שהמציא לה".^[63] גרשום שוקן,^[2] וביתר הרחבה חוקר הספרות דן לאור, מציינים שדמות זו מבוססת על דמותו של שאול אדלר, שהיה פרופסור לפרזיטולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים.^[64]

נאמנה לגישתה המוצגת בתחילת פרק זה כתבה זווה שמיר על זיהוי זה: "כשלעצמו אין לזיהוי הדמות שברומן עם דמותו החוץ-ספרותית של שאול אדלר כל ערך פרשני; ואכן בתגובות שעורר המאמר הובא שמו של חוקר נוסף שנהג כמו שאול אדלר ללמדנו כי מעשיו של החוקר הם מטפורה ורמז מטרים, ומרגע שדמות הפכה לדמות ספרותית יש לעסוק בה בכלים פנים-ספרותיים".^[65]

הציורים: היו או לא היו?

בנוסף לציורו הנודע של רמברנדט, "משמר הלילה", מוזכרים ב"שירה" עוד שני ציורים: ציור של גולגולת התלוי בחדרה של שירה ומיוחס לצייר השווייצרי ארנולד בקלין (Arnold Böcklin) וציור של מצורע שהרבסט רואה בחנות הספרים ומיוחס לאמן מ"מבית ספרו של ברויגלה". חוקרים ניסו לברר האם מדובר בציורים קיימים, או בפרי רוחו של עגנון.

חורבן ומוות, ובכל זה ציורי גולגולת ושלדים, נכללים ביצירותיו של בקלין. חוברט אלטר, באחרית דבר לתרגום של "שירה" לאנגלית, העריך שבתיאור ציור הגולגולת התייחס עגנון ליצירתו של בקלין "דיוקן עצמי עם המוות מנגן בכינור",^[66] תוך שהוא מתעלם מהאמן החי המצויר בחזית, ומתמקד בגולגולת שמאחוריו.^[67] ניצה בן-דב, העוסקת בהרחבה במקומו של ציור זה ב"שירה", סבורה שעגנון התייחס לציורו של בקלין "גולגולת"^[68] (בגרמנית: Totenschädel).^[69]

על ציור המצורע כתב גרשום שוקן כי "התמונה שעגנון מתאר אותה בעוצמה כה רבה לא הייתה ולא נבראה, והיא פרי דמיון של הסופר".^[70] לדעת ארנון שמשוני, הציור שמתאר עגנון הוא שילוב של מצורעים המופיעים בשני ציורים של ברויגל, "המאבק בין הקרנבל והתענית" ו"הקבצנים", וציור בשם "היריד של מרטין הקדוש" מאת בן דורו של ברויגל, פיטר בלטן.^[71]

דברי שירה ב"שירה"

ברומן "שירה" מוזכרים פעמים רבות דברי שירה, במפורש או ברמז.^[72] כך, למשל, תלמידו של הרבסט מספר לו על תחושותיו בעקבות קריאת שירו של חיים נחמן ביאליק "על השחיטה", המתחיל במילים "שָׁמַיִם, בְּקִשׁוֹ רְחֵמִים עָלַי!".^[73] ביקורתו של שכרסון על הרבנים, "סדיסטים אלו בשביל קוצה של יוד, בשביל משהו חמץ בפסח מוכנים הם להרעיב עיר ויושביה ולאסור אשה על בעלה ולעג בנות צעירות כל ימיהן",^[49] רומזת לפואמות של יהודה לייב גורדון, "קוצו של יוד", "אשקא דריספק"^[74] ו"שומרת יבם".^[75] כאשר תמרה מתריסה כלפי אביה: "אתה כשהיית בגילי ... לא הוצרכת ללמוד על רצועות של תפילין שכרכו בהן פסל אפולו"^[76] היא מתכוונת לשירו של שאול טשרניחובסקי "לנוכח פסל אפולו".^[77]

אמירה שחזרה יותר מעשר פעמים במחשבותיו ובפיו של הרבסט, "בשר כבשרך לא במהרה יישכח" נלקחה, בשינוי קל, מסונטה של ש. שלום^[78] (שרה בן-ראובן ציינה שגם דמותה של שירה, כפי שהיא מתוארת בתחילת הרומן, מושפעת מסיפורו של ש. שלום "הנר לא כבה"^[79]).

על מקומה של השירה ברומן העיר הלל ברזל: "חיבור השירים, ובמיוחד המובאות מן השירים, מצטרפים לעלילה ולאפיון הדמויות. ... העיסוק בשירה, כמו גם קטעי השיר, נעזד להוסיף ממד של עומק לרומאן."^[80]

זיקה בין "שירה" לסיפורים אחרים של עגנון

מנהגו של עגנון לקשור בין סיפוריו באמצעות אזכור גיבוריו של סיפור אחד בתוך עלילתו של סיפור אחר,^[81] בא לידי ביטוי גם בספר שלפניו, שבו מוזכרים גבריאלי גמזו וגמולה אשתו, גיבורי הסיפור "עידו ועינים"^[82].

ברוך קורצווייל ציין כי "דרך מחשבתו של הרבסט מזכירה באופן מדהים את הלך הרוח של גיבורי סיפורי 'ספר המעשים'". עוד מוצא קורצווייל דמיון בין דמותה של האחות שירה ובין דמותה של האחות דינה בסיפור "הרופא וגרושתו"^[83].

גרשון שקד מצא הקבלה בין "שירה" לבין "סיפור פשוט", ופירט: "הרבסט הוא הירשל כעבור שלושים שנה, לאחר שעלה לארץ ישראל ולמד באוניברסיטה. את מקומה של מינה תפסת הנרייטה ובמקומה של בלומה באה שירה. שתי הדמויות המשניות ב'שירה' שונות מן הדמויות המשניות ב'סיפור פשוט'. הן דומות למקבילותיהן אך ורק בתפקיד שהן ממלאות בחיי הגיבור הראשי, אך לא במהות האנושית שהן מייצגות."^[84]

עיבוד לתיאטרון

בשנת 1989 העלה התיאטרון הקאמרי את המחזה "שירה", בעיבודו ובבימויו של יורם פאלק. את מנפרד הרבסט גילם אילן דר ואת שירה גילמה סנדרה שדה. על המחזה כתב מבקר התיאטרון אליקים יחון: "זו הצגה שמצלחה בעצם לעשות את הבלתי אפשרי כמעט: להיות נאמנה לסיפור הנפלא של עגנון, אך באותה שעה להגיד אותו בדרך תיאטרנית משכנעת."^[85]

לקריאה נוספת

- דינה שטרן, בואי שירה, בואי: תבניות עומק בשירה לש"י עגנון, הוצאת ראובן מס, ירושלים, 1992.
- זוה שמיר, שירה חדשה: מה זאת אהבה על פי הרומן שירה מאת ש"י עגנון, הוצאת ספרא והקיבוץ המאוחד, 2016.
- רוחמה אלבג, היסוד הדתי כגורם מעצב בפואטיקה של עגנון: "שירה" כרומן רפלקטיבי, בוחן ומסכם, עבודות דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, 1999.
- משה אברבך, יסודות דתיים ב"שירה" לעגנון, הדואר 56 (37), תשל"ז, עמ' 611-612; 56 (38), תשל"ח, עמ' 645-655, 659; 56 (39), תשל"ח, עמ' 668-669; 56 (40), תשל"ח, עמ' 690-692; 57 (1), תשל"ח, עמ' 714-712.
- אברהם בלאט, הרומן לבית הרבסט – ש"י עגנון, בתוך: הנ"ל, תחומים וחותרם, הוצאת סיגלית, תל אביב, 1974, עמ' 74-78.
- ניצה בן-דב, "שיטעמו בגופם מה שהם מפייטים": חולי ואמנות בשירה לעגנון, אלפיים 6, 1993, עמ' 159-183.^[86]
- ניצה בן-דב, והיא תהילתך: עיונים ביצירות ש"י עגנון, א"ב יהושע ועמוס עוז, ירושלים ותל אביב: הוצאת שוקן, תשס"ז 2006, פרק רביעי: "סוף המעשה שמכל מאהביה נשתייר הוא עמה": שירה – פרק אחרון, עמ' 141-111.
- מנחם בן-שלום, "כל הגלות באה מבשר כשר", תעודה טז-יז, 2001, עמ' 529-566.
- יורם ברונבסקי, שירה, הארץ, תרבות וספרות, 5 במרץ 1971.^[87]
- הלל ברזל, שירה של ש"י עגנון: גורל ומשל, גזית כח, חוב' א-ד, ניסן-תמוז תשל"א, עמ' 15-23.

- הלל ברזל, המאה החצויה – ממודרניזם לפוסט-מודרניזם: הספרות ורוח התקופה – תמורות בצורות יסוד, כרך ראשון: מיטא-ריאליזם וריאליזם, בעריכת ידידיה יצחקי, ספרית פועלים, תל אביב, תשע"א-2011, פרק ארבעה עשר: שירה ו"עד עולם", עמ' 430-416, פרק חמישה עשר: תשתית פיוטית לשירה, עמ' 441-430.
- הלל ברזל, סיפורי אהבה של שמואל יוסף עגנון, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 1975, חלק ג': הומאן אהבה – עיונים ב"שירה", עמ' 125–239.
- ק"א ברתיני, שירה של עגנון, בתוך: הנ"ל, שדה ראייה: מסות ספרותיות, ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ח, 1977, עמ' 106-125.^[88]
- שמואל הופרט, עגנון בין חמדת וד"ר הרבסט: הערות בשולי "חיי עגנון" מאת דן לאור, הדואר 78 (10), 1999, עמ' 22-25.
- אמונה ירון, על הכנת ספר שירה לדפוס, הארץ, 18 במאי 1972.
- שמואל כץ, גלגולי "מעשה המופתי" מ"אורח נטה ללון" ל"שירה", בקורת ופרשנות 26, 1990, עמ' 49-56.
- גלילה מור, על ייחודים לשוניים אחדים בלשון של ש"י עגנון ב"שירה" הנוגעים לעברית המתחדשת, החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות: עבודות 14, 2003, עמ' 23-34.
- אסתר פוקס, תמימות והיתממות בעיצוב הגיבור העגנוני: דיון חוזר ב"שירה", דפים למחקר בספרות 3, 1986, עמ' 137-150. (המאמר זמין לצפייה (<http://www.jstor.org/stable/23417424>) במאגר JSTOR לאחר הרשמה).
- אסתר פוקס, הערות על "פגמים" אחדים ב"שירה" של עגנון, שנתון הספר היהודי 45, 1987, עמ' 74-78.
- אסתר פוקס, הפנתיאון האקדמי כקריקטורה: עיצוב דמויות המשנה ב"שירה" לש"י עגנון, עלי שיש 25, 1988, עמ' 137-146.
- מנחם צבי קדרי, עיונים לשוניים ב"שירה" לש"י עגנון, בתוך: אברהם סולטמן, מנחם צבי קדרי, משה שוורץ (עורכים), ספר ברוך קורצווייל, תל אביב: הוצאת שוקן ואוניברסיטת בר-אילן, 1975, עמ' 235-249.
- ברוך קורצווייל, חשבונות האמנותי האחרון של שמואל יוסף עגנון, הארץ, 12 במרץ 1971, עמ' 14; 19 במרץ 1971, עמ' 14-15.
- גרשום שוקן, מוטיב הצרעת ב"שירה" ו"עד עולם", עתון 77, מס' 66-67, 1985, עמ' 30-31, 33. נכלל גם בקובץ המאמרים ש"י עגנון - מחקרים ותעודות בעריכת גרשון שקד ורפאל וייזר, מוסד ביאליק, 1978, עמ' 227-240 גרסה מקוונת של הספר (<https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=10071670>) (לבעלי הרשאה), באתר "כותר"
- אמנון שמוש, הצל בחלומות ב"שירה", שדמות 44, 1972, עמ' 114-118.
- חנה יעוז-קסט, "בין חילון למיסטיקה – גישה מקוטבת לנושא השואה ב"שירה" ו"הסימן", בתוך: הלל ויס והלל ברזל (עורכים), חקרי עגנון, עיונים ומחקרים ביצירת ש"י עגנון, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, 1994, עמ' 337–340.
- זיוה שמיר, "שירה" – דגם-אב לחמאן הישראלי החדש, עלי שיש 31-32, 1992, עמ' 95-102.
- זיוה שמיר, ש"י עולמות – ריבוי פנים ביצירת עגנון, הוצאת ספרא; הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011, פרק עשירי: מעשי ידי טובעים בים, עמ' 266-283.
- המן כצמן, שחוק בשמים: סמלי צחוק ביצירתו של ש"י עגנון, הוצאת מאגנס, 2018, הפרק "שירה: פתוס של שטות", עמ' 352–396.

על תרגמים לשפות זרות

- משה לוביש, אחד מקרא ושניים תרגום: קטע מתוך "שירה" של עגנון בשני תרגומים לאנגלית, לשון ועברית 2, 1990, עמ' 10-13.

קישורים חיצוניים

- ירושלים של שירה (<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3847799,00.html>), באתר ynet, 17 בפברואר 2010 (הפרק הראשון מתוך "שירה")

- [http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?hre=\(f=DAV/1971/03/05&id=Ar01201](http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?hre=(f=DAV/1971/03/05&id=Ar01201) יהודה פרידלנדר, הערות ל"שירה" דבר, 5 במרץ 1971
- <https://agnonhouse.org.il/article/%D7%9E%D7%94-%D7%99%D7%A2%D7%A9%D7%94-%D7%90%D7%93%D7%9D-%D7%9B%D7%93%D7%99-%D7%9C%D7%97%D7%93%D7%A9-%D7%90%D7%AA-%D7%A2%D7%A6%D7%9E%D7%95-2>, מה יעשה אדם כדי לחדש את עצמו (מאזנים), מרץ-אפריל 1971. פורסם גם בספרו **אמנות הסיפור של עגנון**, ספרית פועלים, 1973, הפרק "מה יעשה אדם כדי לחדש את עצמו", עמ' 279–302.
- [http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Arti\(cle.aspx?href=MAR/1971/03/26&id=Ar03300](http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Arti(cle.aspx?href=MAR/1971/03/26&id=Ar03300) מרדכי אבישי, "שירה" - המן גדול וחיידה ספרותית (מעריב, 26 במרץ 1971
- http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=MAR/1971/04/15&id=Ar03000 אמנון שמוש, הקבוצה כמפתח להבנת "שירה" של עגנון (מעריב, 15 באפריל 1971, המשך http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=MAR/1971/04/15&id=Ar03400)
- http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=MAR/1971/05/21&id=Ar03300 אמנון שמוש, עיון שני ב"שירה" של עגנון (מעריב, 21 במאי 1971, המשך http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=MAR/1971/05/21&id=Ar03400)
- http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=DAV/1973/09/26&id=Ar05200 זרבבל גלעד, מסביב ל"שירה" (דבר, 26 בספטמבר 1973, המשך http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=DAV/1973/09/26&id=Ar06005)
- http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=DAV/1974/04/05&id=Ar03003 דב סדן, "שירה" (דבר, 5 באפריל 1974, המשך http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=DAV/1974/04/05&id=Ar03700) (מתוך הספר "ש"י עגנון - עמו ועליו")
- <https://www.researchgate.net/publication/313402582/download> אריאל הירשפלד, "את שירה לא אראה לך": על סיומו של "שירה" (עורכים), **קובץ עגנון**, הוצאת מאגנס, ירושלים, 1994, עמ' 132–177.
- <https://www.haaretz.co.il/1.11781> דן לאור, כשמנפרד הרבסט פגש את שאול אדלר בגן הציבורי ברחביה (באתר הארץ, 24 ביוני 2011
- חיים גורי, הסקרנים והגיבורים (<https://www.haaretz.co.il/1.1178940>), באתר הארץ, 1 ביולי 2011
- יוסף סאקס, עדיאל עמזה הוא אנטי-הרבסט (<https://www.haaretz.co.il/1.1178946>), באתר הארץ, 1 ביולי 2011
- אבי עורי, בין טכנה לטיכה (<https://www.haaretz.co.il/1.1178943>), באתר הארץ, 1 ביולי 2011
- משה פיינסוד, ליפמן היילפרין, שניסה על עצמו את התרופה לפרקינסון (<https://www.haaretz.co.il/1.117>), באתר הארץ, 1 ביולי 2011
- יואב ריטן, מדעי הטבע עליונים על מדעי החי? (<https://www.haaretz.co.il/1.1178945>), באתר הארץ, 1 ביולי 2011
- מיכאל הד, הערצת מדעי הטבע או אירוניה עגנונית? (<https://www.haaretz.co.il/1.1179712>), באתר הארץ, 8 ביולי 2011
- אביבה בר יעקב, שירה – חידת הנשיות בעולמו הפנימי של עגנון ([http://files7.webydo.com/91/9139846/UploadedFile\(s/60D00A97-B5AC-E7F1-AC8C-8FC3FF35447E.pdf](http://files7.webydo.com/91/9139846/UploadedFile(s/60D00A97-B5AC-E7F1-AC8C-8FC3FF35447E.pdf)), עמותת יונגיאנית ישראלית חדשה
- גילה רמרז-ראור, "שירה – אחרית דבר (קריאה ב"שירה" לש"י עגנון)", **מאזנים** 3/1, פברואר 1973, עמ' 176–183 (**המאמר זמין לצפייה** (<http://www.jstor.org/stable/23869903>) במאגר JSTOR לאחר הרשמה)
- ניצה בן-דב, בשר ושירה בשירה של עגנון (<https://agnonhouse.org.il/article/%D7%91%D7%A9%D7%94-%D7%91%D7%A9%D7%99%D7%A8%D7%94-%D7%91%D7%A9%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A9%D7%99%D7%A8%D7%94-%D7%91%D7%A9%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%9F-%D7%94-%D7%A9%D7%9C-%D7%A2%D7%92%D7%A0%D7%95%D7%9F>), **קשת החדשה** 10, 2004, עמ' 7–14.
- אבנר הולצמן, מקלונר ועגנון עד עוז ויהושע: הפרופסור והאוניברסיטה בספרות העברית (http://onegshabbat.blogspot.com/2019/01/blog-post_25.html), בבלוג "עונג שבת", 25 בינואר 2019

29. שירה, עמ' 523
30. שירה, עמ' 525
31. שירה, עמ' 526
32. שירה, עמ' 537
33. שירה, עמ' 542
34. הלל ברזל, **סיפורי אהבה של שמואל יוסף עגנון**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 1975, עמ' 144
35. שירה, עמ' 537
36. אמונה ירון: 'שירה'—פרק מנוסח מוקדם, בתוך: רפאל וייזר וגרשון שקד (עורכים), **ש"י עגנון: מחקרים ותעודות**, מוסד ביאליק, 1978, עמ' 241-252 גרסה מקוונת של הספר (<https://kotar.c>)
([et/publication/313402582/download](https://kotar.c/et/publication/313402582/download)) (לבעלי הרשאה), באתר "כותר"
37. שירה, עמ' 546
38. אריאל הירשפלד, "את שירה לא אראה לך": על סימונו של "שירה" (<https://www.researchgate.net/publication/313402582/download>)
(עורכים), **קובץ עגנון**, הוצאת מאגנס, ירושלים, 1994, עמ' 132-177.
39. הלל ברזל, **סיפורי אהבה של שמואל יוסף עגנון**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 1975, עמ' 129-130
40. שירה, עמ' 136
41. ראו: זיוה שמיר, **שירה חדשה: מה זאת אהבה על פי הרומן שירה מאת ש"י עגנון**, הוצאת ספרא והקיבוץ המאוחד, 2016, עמ' 225-246
42. ראו: זיוה שמיר, **שירה חדשה: מה זאת אהבה על פי הרומן שירה מאת ש"י עגנון**, הוצאת ספרא והקיבוץ המאוחד, 2016, עמ' 246-251; 260-263
43. שירה, עמ' 329-352
44. אמנון שמוש, הקבוצה כמפתח להבנת "שירה" של עגנון (http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/S)
([haredView.Article.aspx?href=MAR/1971/04/15&id=Ar03000](http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/S/haredView.Article.aspx?href=MAR/1971/04/15&id=Ar03000)), מעריב, 15 באפריל 1971, המשך (http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=MAR/1971/04/15&id=Ar03400)
45. שירה, עמ' 297
46. שירה, עמ' 323-326
47. שירה, עמ' 51
48. שירה, עמ' 244-247
49. שירה, עמ' 267
50. שירה, עמ' 83
51. הלל ברזל, **סיפורי אהבה של שמואל יוסף עגנון**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 1975, עמ' 139
52. זיוה שמיר, **שירה חדשה: מה זאת אהבה על פי הרומן שירה מאת ש"י עגנון**, הוצאת ספרא והקיבוץ המאוחד, 2016, עמ' 20. רעיון זה מוצג גם בעמ' 255-256 של ספרה.
53. זיוה שמיר, **שירה חדשה: מה זאת אהבה על פי הרומן שירה מאת ש"י עגנון**, הוצאת ספרא והקיבוץ המאוחד, 2016, עמ' 315
54. ששון סומך, ידידו הצעיר של שלונסקי (<https://www.haaretz.co.il/1.1399196>), באתר הארץ, 1 באפריל 2007
55. שרה בן-ראובן, מי היא שירה של עגנון? (<https://www.haaretz.co.il/1.1178941>), באתר הארץ, 1 ביולי 2011
- שרה בן-ראובן, **הדסה וחוט השני: תולדות חייה ופועלה של הדסה פרלמן-קלוורי-רוזנבליט (1891-1945)**, ירושלים: אריאל, 2008, נספח 2 - האם הדסה היא שירה? עמ' 206-213 גרסה מקוונת של הספר (<https://kotar.cet.ac.il/KotarApp/Viewer.aspx?nBookID=98634734#20>) (לבעלי הרשאה), באתר "כותר"
56. שירה, עמ' 196-200

57. **שירה**, עמ' 378–382
58. **שירה**, הפרק "אצל הפופיסור בכל", עמ' 549–553
59. אבנר הולצמן, מקלונר ועגנון עד עוז ויהושע: הפופיסור והאוניברסיטה בספרות העברית (http://one.gshabbat.blogspot.com/2019/01/blog-post_25.html), בבלוג "עונג שבת", 25 בינואר 2019
60. ידיעה דומה פורסמה גם בעיתונים אחרים:
- האחים טראובה, נרצחי ירושלים, שלא נפרדו במוותם הופרדו בשעת הקבורה (http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=HBKR/1938/03/29&id=Ar00114), הבוקר, 29 במרץ 1938
  - לרצח שני האחים בירושלים (http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=DAV/1938/03/29&id=Ar00105), דבר, 29 במרץ 1938
61. חיים באר, התעלומה של "שירה" מתחילה להתבהר (<https://www.haaretz.co.il/1.1177242>), באתר הארץ, 15 ביוני 2011
62. **שירה**, עמ' 269–270
63. **שירה**, עמ' 541–540
64. דן לאור, כשמנפרד הרבסט פגש את שאול אדלר בגן הציבורי ברחביה (<https://www.haaretz.co.il/1.1178166>), באתר הארץ, 24 ביוני 2011
65. זוהר שמיר, **שירה חדשה: מה זאת אהבה על פי הרומן שירה מאת ש"י עגנון**, הוצאת ספרא והקיבוץ המאוחד, 2016, עמ' 255
66. Arnold Böcklin, Self-Portrait with Death Playing the Fiddle (https://artsandculture.google.com/asset/self-portrait-with-death-playing-the-fiddle/qQFJu2y_sT8mlg), Google Arts & Culture
67. Robert Alter, "Afterword", **Shira**, pp. 579-580
68. פרט מהציור Totenschädel (<http://www.albert-ottenbacher.de/basilea/bone.jpg>)
69. ניצה בן-דב, **אהבות לא מאושרות: תסכול אירוטי, אמנות ומוות ביצירת עגנון**, הוצאת עם עובד, תל אביב, 1997, עמ' 314–323
70. גרשום שוקן, "מוטיב הצרעת ב'שירה' וב'עד עולם'", בקובץ המאמרים **ש"י עגנון - מחקרים ותעודות** בעריכת גרשון שקד ורפאל וייזר, מוסד ביאליק, 1978, עמ' 234
71. ארמן שמשוני, עוללות מכרם עגנון: 'כביום שראיתי תמונת של בריגל' (http://onegshabbat.blogspot.com/2016/12//blog-post_23.html), בבלוג "עונג שבת", 23 בדצמבר 2016
72. הלל ברזל, **סיפורי אהבה של שמואל יוסף עגנון**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 1975, הפרק "תשתית פיוטית ל'שירה'", עמ' 174–193
73. **שירה**, עמ' 257
74. י"ל גרדון, **אֶשְׁקָא דְרִיסְפֶּק** (https://benyehuda.org/yalag/yalag_088.html), בפרויקט בן-יהודה
75. י"ל גרדון, **שומרת יבם** (https://benyehuda.org/yalag/yalag_087.html), בפרויקט בן-יהודה
76. **שירה**, עמ' 89
77. שאול טשרניחובסקי, לנכח פסל אפולו (https://benyehuda.org/tchernichowsky/lenoxax_pe_sel_apollo.html), בפרויקט בן-יהודה
78. ש. שלום, "שירה" ו"סוניטות" (http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=DAV/1972/07/14&id=Ar01702), דבר, 14 ביולי 1972, המשך (http://jpress.org.il/oli/ve/apa/nli_heb/SharedView.Article.aspx?href=DAV/1972/07/14&id=Ar02302)
79. שרה בן-ראובן, שלי נעשה שלו: ש. שלום משפיע על עגנון (<https://www.haaretz.co.il/1.180263>), באתר הארץ, 16 באוגוסט 2012
80. הלל ברזל, **סיפורי אהבה של שמואל יוסף עגנון**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, 1975, עמ' 193
81. ראו דוגמה בפרק "זיקה לסיפורים נוספים של עגנון" שבערך "בלבב ימים", או בערך "פנים אחרות"

82. שירה, עמ' 540–541
83. ברוך קורצווייל, "חשבונות האמנותי האחרון של שמואל יוסף עגנון", הארץ, 12 במרץ 1971, עמ' 14
84. גרשון שקד, פנים אחרות ביצירתו של ש"י עגנון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1989, עמ' 77
85. אליקים ירון, להגיד את עגנון תיאטרונית (http://jpress.org.il/olive/apa/nli_heb/SharedView.Ar) (ticle.aspx?href=MAR/1989/05/12&id=Ar03401), מעריב, 12 במאי 1989
86. נדפס שוב בתוך: ניצה בן-דב, אהבות לא מאושרות: תסכול אירוטי, אמנות ומוות ביצירת עגנון, הוצאת עם עובד, תל אביב, 1997, פרק תשיעי: "שיטעמו בגופם מה שהם מפייטים", עמ' 294-324.
87. נדפס שוב בתוך: יורם בחונבסקי, ביקורת תהיה: רשימות על שירה, פרוזה ומסה בספרות העברית, בעריכת דוד וינפלד, הוצאת כרמל, ירושלים, 2006, עמ' 37-39.
88. נדפס שוב בתוך: ק"א ברתיני, עתון 77, מס' 114, 1989, עמ' 22-23.

דף זה נערך לאחרונה ב-09:07, 21 בפברואר 2020.

הטקסט מוגש בכפוף לרישיון Creative Commons ייחוס-שיתוף זהה 3.0; ייתכן שישנם תנאים נוספים. ר' את תנאי השימוש לפרטים.